

УДК 82-1/-9:808.26.3

В.К. Мароз*д-р філал. навук, дац., праф. каф. беларускай і замежных моў Акадэміі МНС Рэспублікі Беларусь***МОВА ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ФРАГМЕНТАЎ
У КАНТЭКСТЕ БАРКУЛАБАЎСКАГА ЛЕТАПІСУ**

Прадметным полем артыкула выступае сістэма адметных моўна-стылістычных паказчыкаў тых летапісных фрагментаў, якія да гэтага не былі запатрабаваны для вырашэння актуальных задач гісторыі беларускай мовы і разглядаліся як перыферыійныя. За кошт уключэння ў аб'ект даследавання новых тэкстаў пашыраецца база пісьмовых крыніц гісторыі беларускай мовы. У артыкуле ў аспекце даследавання нарматворчых працэсаў старажытнай беларускай літаратурнай мовы даецца параўнальны аналіз двух фрагментаў Баркулабаўскага летапісу: ліста да паслоў вялікага князя маскоўскага і апісання казацкіх ваенных набегіў.

Баркулабаўскі летапіс часцей за іншыя беларускія летапісныя творы выступаў у якасці самастойнага аб'екта як гістарычных, літаратуразнаўчых, так і мовазнаўчых даследаванняў. Разам з тым тэматычнае кола навуковых задач, звязаных з разглядам мовы гэтага помніка пісьменства, не вычарпана: летапіс не вывучаўся як помнік літаратурнай формы старажытнай беларускай мовы. А менавіта такі падыход нясе ў сабе актуальнасць, паколькі дае аргументацыю для аб'ектыўнай ацэнкі ролі і месца летапіснага жанру ў працэсе фарміравання беларускай літаратурнай мовы.

Н.Т. Вайтовіч, змясціўшы ў сваім манаграфічным даследаванні ўзноўлены паводле правілаў лінгвістычнага выдання помнікаў Баркулабаўскі летапіс, адзначала, што да друку не ўзяты тэксты дакументальнага характару: граматы караля, пісьмы рускага пасла, лісты сучаснікаў, – паколькі яны адрозніваюцца па моўных асаблівасцях ад асноўнага тэксту [1, с. 159]. Апраўданасць такога падыходу тлумачыцца тым, што аўтар ставіла задачу раскрыць асноўныя аспекты ўзаемаадносін і ўзаемадзеяння старажытнай пісьмова-літаратурнай мовы і народна-дыялектнай асновы летапісу, напісанне якога звязваецца з Баркулабавам. Таму лінгвістычны аналіз летапісных фактаў праводзіўся не з улікам асаблівасцей літаратурнай формы беларускай мовы, а рысаў баркулабаўскай гаворкі, якая знаходзіцца на мяжы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў.

М.І. Карнеева-Петрулан таксама падзяляла Баркулабаўскі летапіс на асобныя часткі: арыгінальную, складзеную аўтарам непасрэдна, і запазычаную («спісаную»), мова якой «захоўвае асаблівасці сваіх арыгіналаў, і таму неаднастайная ні ў адносінах слоўніка, ні ў адносінах форм» [2, с. 99]. Сапраўды, кожны з дакументаў у складзе Баркулабаўскага летапісу (а гэта «Ліст да паслоў вялікага князя Маскоўскага», «Універсал Сігізмунда III», «Ліст от пана некагораго з рокошу выписанный о новинах рокошовых») выразна адрозніваецца паводле моўных формаў ад асноўнага летапіснага тэксту. З гэтай прычыны ў лінгвістычных даследаваннях такім матэрыялам надавалася другаснае значэнне: лічылася, што ў летапісны тэкст яны патрапілі без адпаведнай адаптацыі і тым самым не могуць мець вырашальнага значэння для вывучэння гісторыі беларускай мовы.

Пагодзімся, што названыя фрагменты захавалі асаблівасці дакументальнага характару, але, як і іншыя пазалетапісныя ўстаўкі ў складзе Баркулабаўскага летапісу, па сваёй моўнай аснове арыентаваны на тыя самыя пісьмова-нарматыўныя рысы старажытнага беларускага пісьменства, што і астатні летапісны тэкст. Графічнае выдзяленне ў дакуменце «Ліст от послов князя великого московского» ўстойлівых і варыянтных паказчыкаў старажытнай беларускай літаратурнай мовы паводле ўсіх узроўняў дэманструе высокую ступень іх насычэння: *«Божиею милостю царя и великого князя Ивана Василевича всея Руси, володимерского, московского, новгородского, казанского, царя витариханского (астраханскага – В.М.), господаря псковского, и великого князя смоленского, твердского, югорского, тримскаго (так у рукапісе – В.М.), вядскаго, болгарского и иных многих – Стефану, божиею милостю, королю полскому и великому князю ли-*

товскому, рускому, прускому, жомоитскому, мазовецкому, княжати семикгородскому. *Што* первей сего **по** взятю Полоцка зсылалися наши бояре с твоими **паны** понеоднокрот, и ты о то[м] нам явно **знати** не дал, и **писал** еси во своих **листьех** и **паны** твои заводнем и мудрыми речами **писали**, и того было явно **зрозумети** нелзе; *што* по прожнем обычаю послов своих **слати** не **хотели** есте, и мы к **тобе** послали послов своих, а ты **приказал** к нам нашим дворянином Григорием **Афанасовичом** **Нащокиным** **рок**, а к тому **року** нашим **послом** **поспеть** невозможно было. И мы к **тобе** послов своих **отпустили**, а **наперед** послов своих **послали** есмо к **тобе** гонца Федора Шимиарова з **листом**, жебы ты а наших послов з **войском** **почекал**, и ты к нам гонца своего **отпустил** еси, а сам еси не **вернулся**, **идеши** на конец землю з **войском**, а **послом** нашим **росказал** еси к **собе** **ити** **наспех**, **прагнучи** кров христианскую и **хотячи** видячи крови **розлияния** во христианстве, и **написал** еси у своих **листьех**, **штобы** нам своими послы **приказати** вси слова и нам **почому** **позгинути**, **што** **тобе** **мило**, **албо** **любо**, а **от** **тебе** не **слышавши**, **албо** **которое** **уставиши** **новое** **дело**, **чему** **ся** **стать** **нелзе**, и мы **перед** **богом** и **перед** **тобою** **змирячися**, **послом** **своим** к **тобе** **ити** **росказали** и на **которой** **мере**» (л. 140–140зв.).

Суадноснась «Листа от послов князя великого московскаго» з асноўным тэкстам Баркулабаўскага летапісу на лексічным узроўні праяўляецца ў выкарыстанні слоў, якія мелі ўстойлівы характар у тагачасным моўным узусе: назоўнікаў *господар*, *войско*, *паны*, *лист*, *рок*; прыслоўяў *мило*, *любо*; дзеясловаў *зрозумети*, *почекати*, *позгинути*, *зсылатися*; дзеепрыслоўяў *прагнучи*, *змирячися*. Арфаграфічнай нормай, характэрнай увогуле беларускім помнікам пісьменства, у гэтым дакуменце выступае правапіс адной літары *с* у прыметніках *русский*, *прусский*; перадача выбухнога [z] праз спалучэнне літар *кз* (*семикгородскому*); напісанне слоў без паказу мяккасці [л] (*нелзе*, *албо*); варыянтнасьць прыназоўніка *во/у* (*во христианстве*, *во своих*, *у своих*).

Заканамернасьць з’яўляецца прымяненне фанетычнага прынцыпу ў перадачы поўнагалосся (*король*, *перед*), спарадычным паказе акання праз літару *о* на месцы этымалагічнага *а* (*росказали*), напісанні адной літары на месцы падаўжэння зычных (*милостю*, *оскаржене*), адлюстраванні ўстаўнога [й] у сярэдзіне запазычаных слоў паміж галоснымі *иа* (*христианский*, *христианство*), праяўленні асіміляцыі паводле глухасці/звонкасці ў прыназоўніках (*с твоими*, *з листом*) і зацвярдзення шыпячых і *р* (*почому*, *идеши*, *уставиши*, *прожний*, *Афанасовичом*, *Нащокин*).

На ўзроўні граматыкі нарматыўным было ўжыванне канчатка *-ого* ў прыметніках адзіночнага ліку роднага склону (*великого*, *володимерского*, *московского*, *новгородского*, *казанского*, *витариханского*, *псковского*, *великого*, *смоленского*, *твердского*, *югорского*, *болгарского*), канчатка *-ом* у назоўніках адзіночнага ліку творнага склону (*Афанасовичом*), займеннікаў *што*, *тобе*, *собе*, *который*; інфінітыўных формаў дзеяслова на *-ти* (*знати*, *зрозумети*, *слати*); дзеясловаў прошлага часу ў форме перфекта (*не дал*, *писал/писали*, *приказал*, *отпустили*, *росказали*), дзеепрыслоўяў цяперашняга часу з суфіксам *-учы-* (*прагнучи*); зваротных дзеепрыслоўяў цяперашняга часу з суфіксам *-ючы-* (*змиря[ю]чися*); дзеепрыслоўяў цяперашняга часу з суфіксам *-вши-* (*не слышавши*); прыназоўніка *у* (*у своих*).

Асобнага разгляду заслугоўвае назоўнік мужчынскага роду множнага ліку давальнага склону *посломъ*, у якім канчатак *-ом(ь)* выступае граматычным варыянтам канчатка *-емь*: «а к тому року нашим **послом** **поспеть** невозможно было»; «**идеши** на конец землю з **войском**, а **послом** нашим **росказал** еси к **собе** **ити** **наспех**»; «мы **перед** **богом** и **перед** **тобою** **змирячися**, **послом** **своим** к **тобе** **ити** **росказали** и на **которой** **мере**». Н.Т. Вайтовіч выявіла такія граматычныя формы, як *по лугомъ* (л. 144, 152), *купцомъ* (л. 141зв.), *рокошаномъ* (л. 171зв.), *замкомъ*, *паномъ* (л. 154зв.), *дворомъ* (л. 155). Выкарыстоўваліся назоўнікі з гэтым канчаткам і па-за Баркулабаўскім летапісам: «*Бысть бран[ь] великая князю Изяславу с половцы, и бывшу снятию и многим полкомъ от обо-*

ихъ погибоша» (л. 126зв.); «псомъ на снадение» (л. 127зв.); «Буди милостив о гресехъ работъ твоимъ» (л. 20); «Тогда ц[а]рь послалъ ко москвичомъ» (134зв.); «рече посадникомъ» (л. 28) [1, с. 115]. Ужыванне граматычных формаў з канчаткам **-ом(ь)** у беларускіх помніках XVI ст. (*городомъ, двумъ братомъ, по деломъ*) і XVII ст. (*птахомъ, облокомъ*) можа быць патлумачана пашырэннем старажытнага канчатка ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках.

Украпленнямі на фоне рысаў, што адлюстроўваюць заканамернасці фарміравання нарматыўнай сістэмы старажытнай беларускай літаратурнай мовы, выступаюць нешматлікія паланізмы (*жебы, albo, ся статья, понеоднокрот*), а таксама граматычныя царкоўнаславянскія (*не хотели есте, божию милостю, первой сего, еси не вернулся, рассказал еси, написал еси, тримскаго, вядскаго*), *здѣсь*.

Баркулабаўскі летапіс ва ўсіх яго структурных частках выступае неацэннай крыніцай вывучэння нарматыўнасці старажытнай літаратурнай мовы. У арфаграфіі летапісу пры захаванні марфалагічна-этымалагічных напісанняў адбывалася пашырэнне фанетычнага прынцыпу. Беларускія фанетычныя рысы праяўляліся ў перадачы зацвярджэння шыпячых, **ц** і **р**, акання і якання, асіміляцыі па глухасці-звонкасці, падаўжэння зычных і інш. Граматычныя формы самастойных і службовых часцін мовы былі прадстаўлены моўнымі паказчыкамі ў спалучэнні кніжных і народна-дыялектных традыцый.

Так, у апісанні казацкіх набегіў утрымліваецца практычна тое самае кола адметных моўных рысаў, што і ў прааналізаваным фрагменце. Графічна выдзелім у ім тыповыя паказчыкі старажытнай беларускай літаратурнай мовы: «Року 1590. Были козаки запорожские, Матюша с полком, Голый с полком у Могилеве. **Аж до** Минска приставство по волостях брали, а **кривды, шкоды не чинили**, только **жонок охочих тых намовляли** и заклинали, **абы** з ними на Низ **ишли**, и взяли **з собою жонков** и **девок** **яко двесте поголов** (л. 144зв.). Лета божого **народження** 1595, месяца ноября 30 дня в **понедело[к] за тыдень** пред святым Николою, **Севериян** Наливайко; при нем было козаков 2 000, дел 14, гаковниц. **Мѣсто славное** Могилев, **мѣсто побожное, дома, крамы, острог** выжгли, домов всех **яко** 500, а **кравов з великими скарбами** 400. **Мещан, бояр, людей учтивых так мужей, яко и жон, детей малых побили**, порубали, **попоганили, скарбов теж незличонных побралаи с кравов** и з домов. **Тут же войско** литовское Радивила троцкого, гетмана **литовского, до Могилева у погоню** за козаками притегнули, **люду рыцарского конного, збройного**, татар 4 000, **литвы** 14 000. Над **тым людом** был гетманом на имя **Миколай** Буйвид. В **той** час Наливайко лежал у Могилеве две недели. Услышал о том Наливайко, **иж** гетман з **великим людом** и з делами **до** Могилева **тягнет, тогда** Наливайко з **Могилевского** замку на гору Илинскую, где тепер церков святого Георгия стоит, **бо на тот час** не было, выехал. А так **войско литовское на поли Буйницком, имену велможного** его м(и)л(ости) князя Богдана **Соломерецкого**, старосты **кривецкого и олучицкого, на войско Наливайково вдарили** и **кругом** оступили. Там же **зранку аж** до вечера, **яко бы вже к вечерни звонити час**, **межи собою битву мели**, **яко ж литва з войском великим натискали на войско Наливайкино**. Пред се **один другому** войску мало **шкоды** учинили, **бо великую** армату, так дѣл и гаковниц, пулгаков **велми** при **собе множество мел**, также люд свой отаборив **конми**, возами, **людом, шол моцно**. Яко ж з дела **с табору Наливайкины** козаки **пана** зацного **пана** Григория Анюховского **забили**; **первей** коня под ним застрелили, а потом, выпадши **с табору**, козаки его самого **разсекали**. **Тепер же литва** от козаков **отступивши, до** Могилева на **болший луп** поехали, а козаки на всю ноч ехали **до** Быхова **аж** на Низ. Литва за козаками гналася **аж до** Рогачева, да **ничого згола не вчинили козаком**; а литва и татары **рушились до** Менска, **до** **Новогорода** и **до** **Вилни**, **набравшись тутешнего краю лупу. По выеханью** козаков и литвы, **тогда** было зиме: ни зима, ни лѣто, ни осень, ни весна аж до месяца мая, до святого Афанасия, снегу не было» (л. 154зв.). А **иж** козаки **Наливай-**

киного войска почали творити шкоду великую замком и паном украйного замку. Того ж року 95, з войском литовским погонивши в селе Лубни, на речце Суле, козаков побіли. Первей Савулу стяли, Панчошу чвертовали, а Наливайка Северина, поймавши по семой суботе, до кроля послали, там же его, замуровавши, держали аж до осени святаго Покрова; там же его чвертовано» (л. 154зв.).

У гэтым апісанні лексічнай нормай выступаюць назоўнікі *кривды, шкоды, жонки, девки, тыдзень, мьсто, крамы, острог, скарбы, мещане, бояре, мужи, жоны, дети, скарбы, войско, люд, луп, Менск, Новагород, Вилня, край, час*; прыметнікі *охочие, славное, великие, незличоные, збройны, побожное, тутешни*; займеннік *той*; парадкавы лічэбнік *другому*; прыслоўі *тогда, зранку, велми, моцно, кругом*; дзеясловы *намовляли, побіли, попоганили, побрала, почали, забіли, рушылися, творити, мети*; дзеепрыслоўі *отступивши, набравшиися, замуровавши*; фразеалагічныя звароты *кривды, шкоды не чинити, зранку аж до вечера, на луп поехати, набравшиися лупу, творити шкоду (великую), битву мети*.

Фанетызацыя правапісу праявілася ў напісанні прыназоўніка *з/с* (*з ними, з великими, з домов, з дела, з войском, з делами, але с табору, с крамов*), прыстаўнога *и* (*ишли*), спалучэння галосных *ия* ў сярэдзіне слова (*Севериян*), зацвярдзення шыпячых і *р* (*жон, тепер*), прыназоўніка *у* (*у погоню, у Могилеве*), перадачы ў праз *в* (*вдарили, вже, вчинили*), падаўжэння праз адну зычную літару (*нароженя, имению*) і інш.

З марфалагічных рысаў адзначым склонавыя канчаткі назоўніка (*по волостях, домаы, люду, з замку, на поли, краю, снегу, творити шкоду великую замком и паном*); ступені параўнання якасных прыметнікаў (*великие/болий*), прыналежныя прыметнікі (*Наливайково*); займеннікі *той, себе / при себе*; формы колькасных і парадкавых лічэбнікаў *двесте, другому, семой*; прыслоўі *тогда, зранку, велми, моцно*; дзеясловы *намовляли, побіли, попоганили, забіли, почали*; дзеепрыслоўі *отступивши, набравшиися, замуровавши, погонивши*; злучнікі *абы, бо*; часціца *аж*; сінтаксічныя канструкцыі *за тыдзень пред святым Николою, по семой суботе, по выеханью, до кроля, до Могилева, до Быхова, до Рогачева, до Менска, до Новагорода, до Вилни; ни зима, ни льто, ни осень, ни весна; аж до месяца мая*.

Такім чынам, у Баркулабаўскім летапісе апісанне рэалій народнага жыцця і ўстаўныя гістарычныя дакументы ў роўнай меры нясуць на сабе адбітак нормаў старажытнага беларускага пісьма. У творах беларускага летапісання на працягу значнага гістарычнага перыяду адбывалася своеасаблівая апрабацыя, апрацоўка і замацаванне моўных паказчыкаў, якія суадносяцца з агульнымі арфаграфічнымі правіламі, граматычнымі ўзорамі і моўна-стылістычнымі прыёмамі беларускага пісьменства старажытнага перыяду. Гэта праявілася ў поўнай меры ў мове Баркулабаўскага летапісу, у тым ліку і ў тых устаўных фрагментах, якія маюць дакументальны характар.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Вайтовіч, Н. Т. Баркулабаўскі летапіс / Н. Т. Вайтовіч ; пад рэд. Р. І. Аванесавы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 208 с.
2. Карнеева-Петрулан, М. І. Мова Баркулабаўскага летапісу / М. І. Карнеева-Петрулан // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1957. – Вып. 3. – С. 94–112.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 30.08.2015

Maroz V.K. Language of Documentary Fragments in the Context of Barkulabov Chronicle

The subject field of the article is the system of distinctive linguistic and stylistic parameters of the chronicles fragments that have not been claimed for solving urgent problems of the history of the Belarusian language and were considered as peripheral. The base of written sources of the history of the Belarusian language is widened by adding new texts as the object of the study. The comparative analysis of two fragments of Barkulabov chronicles – the letter of the Grand Duke of Moscow to the ambassadors and the description of the Cossack military raids – is conducted for examination of the norms of ancient Belarusian literary language.